

Rónay György

A KOZMIKUS KÖLTŐ*

Az epikus Vörösmarty)

Brisits Frigyesnek

A „Zalán futása” — mondják — az idők teljességében jelent meg. Egész nemzet várta és fél évszázad készítette elő. Úgyszólván minden fontos eleme készen állt s minden hangulati föltétele megérett. Az előidők nagy magyar eposzának anyaga már csupán költőjére várt.

Előzményeit, légkörének kitejődését az irodalomtörténet gondosan kikutatta. Utalt az első nyomokra: a XVIII. századi latin nyelvű jezsuita-barokk epika egyik-másik, a magyarság mondai hőskorába visszanyúló kísérletére, aminő például Kazi Ferenc „Hunnias”-a volt 1731-ben; s megmutatta, hogyan kezdett megmagyarosodni ez a meglehetősen iskolás elbeszélő költészet a „deákosok”, elsősorban Baróti Szabó Dávid kezében: hogyan váltotta föl a latin hexametert a magyar. Hivatkozott a történelmi érzék fokozatos elmélyülésére s ennek okaira, a régi történelmi kútfők fölfedezésének és kiadásának jelentőségére, valamint magyar mitológia mind határozottabban észlelhető igényére s a mult-kultusz és őstörténet sajátos mítikus-hősi hangulatának kialakulására. Rávilágított az európai irodalom rokon, részben ihlető jelenségeire, Ossiánnak a bécsi Michael Denis — bárd nevén Sined — által közvetített hatására, a hazai vergiliusi hagyományra s a történetirő Horvát István ösztönző szerepére. Föltárta a hajdankor iránti lelkesedés sokszoros és mély kapcsolatát politikai és szellemi viszonyainkkal, a nemzeti megújulásnak azzal az áramlatával, mely az irodalom területén az ősi nagyság és dicsőség lelkesítő képeivel akarta fölrázni, öntudatra, magasabb hivatására eszméltetni s a jövődőért való munkára serkenteni a nemzetet. Fölsorolta végül mindazokat, a francia alexandrinussal kísérletező Ráday Gedeontól Pázmándi Horvát Endréig, akik — szinte a fejlődés lépcsőfokait alkotva „Zalán” felé — már Vörösmarty előtt fogalkoztak „egy nagy magyar epopoea” tervével, sőt esetleg már kidolgozásával is.

Ezek közül a legnagyobb, Csokonai, aki „Árpád írója akart lenni” és sokat gondolkodott az irodalom műfaji kérdésein, így határozta meg az elbeszélő költészet legmagasabb „grádicsán” álló *vitézi epopoeát*:

„Midőn egy valóságos herosznak igazán heroszi cselekedetét egy olyan poéta írja le, aki azon dolgoknak nagy vol'át elméjébe befoghatja, a poézisnak mind belső, mind külső ajándékaival bír, az óriási dolgoknak emelése alatt meg nem rogyik és maga is a maga nemében és mesterségében a jóság és helybenhagyhatóság pontján felülemelkedet, akkor az epopoea megérdemli a heroszi nevet.”

Az ilyen eposznak Csokonai szerint három lényeges kelléke van: valódi hős, annak valóban hősi tette és hozzájuk méltó előadás. Hogy ki az eposzi herosz? „Aki az emberi lelkeknél sokkal nagyobb lélekkel bírt és magát a világ történetes könyvében megkülönböztette.” A XIII.

* Vörösmarty születésének 150., a „Zalán” megjelenésének 125. évfordulójára.

századi hún-krónika hatása alatt a költői közvélemény hosszú időn át inkább hajolt Attila felé; Anonymus gesztájának fölfedezése óta azonban kétségtelenné vált, hogy a magyar nemzeti eposz hőse nem lehet más, mint a honszerző Árpád; a hősi cselekménynek, a mű tárgyának pedig — a tettnek, „amilyen minden embertől ki nem telik s mintegy meghaladni látszik a halandók tehetségét” — a honfoglalásnak kell lennie.

Főalak és mese tehát adva volt; ezt már Csokonainak sem kellett keresnie, amikor 1803-ban belefogott az „Árpádiász”-ba. A vázlat papírra vetésén s a bevezetés felszáz során azonban nem jutott túl: „megrogyott az óriási dolgok emelése alatt”. „Rettentő hadakat, vért és egy nemzeti szörnyű bajnokot” akart énekelni, de már az invokációban kiesett a magasztos elbeszélőnek tehetségéhez idegen szerepéből, önkéntelenül visszapártolt az „édesség isteneihez” s egy Lilla-dalokba illő, anákreoni hangulatú lígétben vett szállást műzsájának s magának. Innét természetesen nem is sikerült visszatalálnia többé az eposzi fenséghez. Látni azonban jól látta, milyennek kell lennie a kor ízlése szerint az igazi hősi költőnek. Legyen az, mondja, „nagy lélek, aki a szívnek, elmének és nyelvnek minden kincseit hatalmában tartván, ezt a kolosszust — tudniillik a bámulatos, emberfölötti hőroszt — a csillagokig felemelheti s az istenek sorába helyeztetvén, onnan tudja a földszint maradt halandókkal teljes fényében bámultatni”. Vajjon nem egy Vörösmarty-szerű költőre gondolt-e Csokonai, amikor a kolosszusokat mozgató epikus portréját e néhány vonással megrajzolta? Kifejezései arra vallanak, hogy az eszmény, mely előtte lebegett, közelebb állt az „ihletett”, elragadtatott romantikus, mint a nyugodt, anyagát okosan rendszerező, művét szilárdan megtervező klasszikus, alkotó ideáljához. Az igazi poéta — mondja — nem az, „aki a Parnasszusra fel tud ugyan mászni, vagy onnan a maga tanulószobájába le tudja szólítani a múzsákat” hanem az, aki fölvtgat „szárnyas lovon a hőroszok sírdüledékei közül a istenek pitvaráig”.

A „Zalán futása” annak a szerencsés pillanatnak a gyümölcse, amelyben a magyar nemzeti eposz sűrűsödő anyagával találkozott ez a szív, elme és nyelv minden kincsét hatalmában tartó, hőroszok és csillagok közt egyaránt otthonos, kozmikus költő: Vörösmarty.

Előtte állt a földadat és Vörösmarty, aki „rendkívül ambíciózus költő volt, s mindent megírt, amit vártak tőle”, elvállalta és sietve — nehogy Pázmándi Horvát megelőzze — véghez is vitte a művet: megalkotta „Zalán”-t s elfoglalta vele a „magyar Vergilius” már készen álló, de még betöltetlen trónját. Ilyesféleképp magyarázzák az epikus Vörösmartyt furcsa módon éppen azok, akik a leghatározottabban — és joggal — mutattak rá a Gyulai-féle magyar-római metszésű arckép elégtelenségére. De vajjon az a kor igényeinek enqedelmesen eleget tevő, „ambíciózus” ifjú Vörösmarty mélyebben, igazabban megrajzolta-e annál, akit Gyulai örökitett meg? Aligha. Van, kétségtelenül van kortársai közt, aki penzumként írja eposzát: Pázmándi Horvát. A „Zalán” azonban — akár csak utána „Cserhalom”; „Eger”; „Széplak” s a többi — nem annyira válasz valamely földadatra, hanem inkább egy hatalmas, kozmikus ihlet-

világból előömlő vallomás. S ennek a világnak egyik eleme Vörösmarty magyar hazafisága is.

Mert már a diák, már a kezdő költő tüzes magyar; lelkesül a nemzeti nyelv, nemzeti viselet ügyéért; ostorozza a maradit, keltegeti a tunyát; és szívében „egy könnyre-készítő nyájas öröm repes a szép hajdaniság iránt”. E korai kísérletek magyar témái természetesen a kor közhelelyei, de már itt érezni hangjában, magatartásában — többnyire még nagyon is rávallón példaképeire — bizonyos távlatot, pátoszt, fenséget, valamit abból a bő lélekzetvételtől, nagy ihletből, melyét az antik strófa használata s a bennük új hangulatot, új, erősebb izomzatot kapott nyelv hozott költészetünkbe. Az a világ, amelybe az ifjú Vörösmarty értelme és tehetsége belényilik, hősi, epikus arányú, ódai szárnyalással és elégiai elborulással telt világ. Virág Benedek s még inkább, sokkal inkább Berzsenyi azt, kihez költeményüket intézik, a metrumok tömör zengésének, a jelzők hatalmas visszhangjának, a szigorú formába szorított ihlet érces lendületének erejével szinte félisteni magasságba emelik. E hőszyok tettei közt nincs kicsiny ügy, mellékes mozzanat; itt mindenen egy nemzet sorsa áll, egy nép léte, jövője, élete-halála forog kockán; s a magyarságnak és hőszyainak sorsa, éppen mert ilyen létremenő, élet-halál körül forgó, nemcsak a lírikus képzeletében, hanem a valóságban is, a költői szemléletben mintegy túlnő önmagán, egyetlen nemzet keretein s egyetemes arányúvá tágul, belenő az univerzumba, lét s nemlét kozmikus drámájának lesz jelképe és megnyilatkozása. Az idő, az egyetemes mulandóság mindent elsodró folyamába állítva, szemközt a „fene fátummal”, küzd halandó nemzedékei sorozatán át, mint a világdráma szereplője, életéért, fennmaradásáért, jövőjéért a magyarság. Mindenegy generációnak a „lenni vagy nem lenni” kérdésére kell felelnie; mindegyiknek meg kell harcolnia a saját és nemzete harcát a végzettel.

Merj! a merészség a fene fá'umok

Mozdithatatlan zárait átúti

S a mennybe gyémántfegyverével

Fényes u'at tusakodva tör s nyit.

Ezt a költői világot, szemléletet, ihletet kapta örökül a fiatal Vörösmarty nagy elődeitől, mestereitől: Virágtól s főként Berzsenyitől. Soha örökség örökös természetéhez jobban nem illett.

„Belől hevülten, félfagyosan kívül”. A szorgalmas diák, szerény nevelő, derék jurátus köntöse alatt nagy lélek lobog. Tele van a léttel. Maga emlegeti minduntalan ifjúkori darabjaiban „képzeletei tengerét”, lelke „tüneményes árját” s e víz, folyam, tenger-metafórákkal önkéntelenül érzékelteti benső életének egy lényeges tényét: azt, hogy e képek, képzetek nem önmagukért és önmagukban, saját szépségük, értékük erejénél fogva vannak, hanem valóban mint „tünemények” villannak föl s úsznak tova a lelken folytonos áradatként átömlő ihlet fölszínén. Vörösmartynak nem kell várnia az inspirációra: állandóan az inspiráltság állapotában él. Ihletét nem valamely esetleges téma vagy élmény kelti föl; élmény, téma számára mind csak ürügy arra, hogy eleve meglévő ihlete

megnyilatkozzék, túlcsoorduljon. Verseinek általában nincs saját, külön. egyedi inspirációjuk; szinte mind egy egységesen hőmpölygő, tárgyatalanul is áradó nagy ihletfolyamnak — Vörösmarty lelke „prelogikus” ös-állapotának, eredendő habitusának — hullámai. S e folyam forrása a kozmoszra-hangoltság valaminő alapvető hajlama lehet: együttélés, együttremegetés a mindenséggel, függés tőle egy titkos köldökzsinóron, szíve dobogásának az elemi kozmikus ritmushoz igazodása.

A véges emberi lélek azonban, bárhogy kitarulkozzék, nem képes magába fogadni a hozzá képest végtelen mindenséget. A lét áramlását — amit Vörösmarty mint roppant erőhőmpölygést fog föl — egy bizonyos pontig, saját energiái határáig követheti ugyan; de van egy mesgye, melyen túl megsemmisülése nélkül nem hatolhat, s ahol a világlelő ődai lendület áticsuklik az elégiába, az erő élménye a mulandóságéba, a mindenség-birtoklás feszült vágya valaminő tágas rezignációba, halálárnyalta melankóliába, az elérhetetlen boldogság nosztalgiájába. A börszönyi éveket, „Zalán” éveit ilyen lelkiállapot, ilyen hangulat jellemzi. Ő maga így érzékelteti egy 1822-ből való, barátjához, Klivényihez intézett versében:

Itt mint élek most? ó tudják a kies erdők,
Tudja hegyed-völgyed, börszönyi pusztá vidék.
Gond töltvén fejemet gyakran visz tétova lábam,
Ez lige' en s erdön hűsbe ragadva viszem,
Szédelg mindenüvé, éjszagnak, délnek egyenlőn,
Ellene a napnak, tévedez a nap után.
Hajh! és nem hoz vissza nyugodtan, Menni kívánnék.
Menni, hová láb nem visz, csak az elme segít.
Gyakran nézegetek dombomról csendes örömmel
A suhogó erdő s fái homálya fölött.
Messze kipillantok sík zöld térekre körülem,
Míg látásom az ég végire jutva kivész.
S hajh! ott vész örömem...

Menni, hová láb nem visz: a végtelenségig, mindaddig, amíg belé nem omlik, belé nem semmisül ebbe a fájdalmasan szép világba, eggyé nem olvad e nyájas és mulandó természettel. „Ragyog reményem szülte szép egem — S annál hatalmasabb erővel hat — Reám, minél továbbra távozott” — mondja egy másik fiatalkori versében. Amire sóvárog, azt az eleve elérhetetlent, azt a meg sem fogalmazhatót belévetíti az elérhetetlen lányba, Etelkába. Ő lesz a megtestesült báj, kellem, törékenység; benne és képmásaiban ölt alakot, teremti meg mintegy nemtőjét az erő és száguldás ődai tobzódásában elalélt lélek hangulata, ahogy elégiikus remegéssel hajol le a megfoghatatlan, mulandó gyöngédséghez. Mikor évek múltán, a „Magyarvár” gyönyörű előhangjában még egyszer földézi ezt a tájat, a Völgyesség, fiatalságának „tündérországa” fölött akkor is az ábránd, honvágy és elvágycsozás utánozhatatlan kénye ragyog.

Halmaidat koszorúzza borág, koszorúzza tetődet
Százados erdőség; köztük, mint égi maradvány,
Nyúlnak el a völgyek, fiatal szépséggel ígézők:
Ott mikor elfaradt testem nyugalomra hanyatlk,

Lelkem az ifjúság képét öltözve magára,
 Ábrándozva bolyong egyedül a csörge pataknál
 S szárnyain ismét a szerelemnek hordja bilincseit.
 S hordja szelid kötelét az elomló szöke hajaknak.
 Almaiból virradnia, haj! mért kelle: miért kell,
 Megsiratott szép völgy! szemeimtől messze maradnod,
 Hogy soha több vig hang dallód ajakára ne keljen
 És legyen a dalban minden szava, mint szíve, oly bús?

Csodálatosan gazdag ez a fiatal költő, aki a bonyhádi táj később-
 annyiszor megénekelte erdeiben bolyong; de gazdagsága egyben vesze-
 delme is. Áradó bőségében ott lappang a terméketlenség veszélye. Látó-
 mása oly zsúfolt, hogy nem fér el s elnyomorodnék a líra szokásos for-
 maiban. Néha kipattan benső feszültsége; a kitörő energia-főlösleg egy
 csapat erőérzetet zúdít szavakba s ezek aztán egymásra torlódva tipor-
 ják agyon egymást. A lelkében hömpölygő nagy ihlet csak a legneme-
 sebb témákat találja méltóknak magához: a fiatalság örök s a kor diva-
 tos közhelyeit. A halált; a mulandóságot; meg a hazát: a mult nagyság
 emlékét s a korcs jelen szomorúságát, beleállítva az idő és a „forgó vi-
 szontság” távlatába, úgy, ahogyan Berzsenyitől tanulta. A szerelmet is
 olykor, ha halállal, sírbaomlással határos, vagy együtt zúgnak panaszá-
 val a völgyeségi erdők. De igazában mindez kevés. Egyszer pár meglepő
 szó szokik ki a tolla alól: „unalom-nevelte képzeteinek árjáról” beszél;
 mintha máris, ily fiatalon, belecsömörlenék meddő kincseinek látványába.
 A benne áradó lírának szűk az a terület, kicsiny az a lehetőség, amit a
 líra nyújthat. Mit tépjen ki abból az egyetemes nagy folyamból, ami az
 ihlete? Merjen ki egy csillogó pohárnyit a mindenséget ringató özönből?
 Nem a költőjére váró földadat, nem a becsvágy tereli az epika felé, ha-
 nem lelki szükséglet, szinte kényszer. Ha kikémlen bőrszónyi szobájának
 ablakán az éjbe, e sorsszerűvé növe éjszakába, távolról, az idők mélyé-
 ről hősi alakokat lát előrohanni;

Derengő

Lelkem előtt loboqós kopiák és kardok acéli
 Szegdelik a levegőt: villog, dörög a hadi környék.
 Látom, elől kacagányos apák s heves ifju levették
 Száguldó lovakon mint törnek halni, vagy ölni,
 Zászlódat látom, Bulcsú, s szemem árja megindul.

A költő megtalálta témáját, s költőjét is a téma. „Hátha az ősi ha-
 dak rendét s a mostanit irná, — Nemzeti érzésünk gyúlana általad is —
 S látnók, a döntő magyarok mint vittanak egykor” — ajánlgatja Egyed-
 nek is. Fábrián Gábor Ossziánra hívja föl a figyelmét; az ő tanácsára írja
 Vörösmarty a „Zalán” nagyszerű előhangját. „Biztos erőt érzek: kebe-
 lemben nagyra kelendő képzeletek villannak meg” — írja. Minden, ami
 visszafojtottan, útját nemelve élt roppant lelkében, most egyszerre ki-
 zúdul.

Eposzainak, az egyetlen „Két szomszédvár” kivételével, nincs „tar-
 talmuk”, mint ahogyan „Buda halálá”-nak van vagy a három „Toldi”-
 nak; nincs világos, áttekinthető, könnyen megjegyezhető meséjük; han-

gulatuk, légkörük, áradásuk van csupán s valami csak egészen általánosán megfogalmazható témájuk, amit többnyire már a cím is pontosan ki mond: „Zalán“-nak a honfoglalás, „Cserhalom“-nak László krónikáinkból ismert harca a kúnokkal, „Eger“-nek a Tinódi-megénekelte ostrom, Dobó diadalával, „Széplak“-nak egy Kisfaludy Sándor regéinek világába illő féltékenységi dráma; a töredék „Magyarvár“ pedig, melyről nem tudni miért vélte Gyulai Pál, hogy ha elkészül, benne „a költő inkább törekedett volna egy kerek mesére“, társával, a filozófikus „Rom“-mal együtt, inkább hat a képzelet szabad kalandozásának, mint jól átgondolt terv kidolgozásának. Jellemeket, egyéniségeket is csupán a „Két szomszédvár“-ban találni; egyebütt csupa fantom, hérosz, óriás, tündér, felisten és démon mozog abban a sajátos megvilágításban, mely a csaták rőtesbarna lobogásából, a lemenő nap tragikus tűzéből s a holdfényes erdők gyöngyház-színéből szövődik egybe. De ezek a művek nem is mérhetőek cselekmény és jellem szabályos, klasszikus kategóriáival. A „Zalán“ menetét például nem a történeti időrend szabja meg, mint a „Zrinyiász“-ét, nem is a jellemek konfliktusából fejlődik a mese, mint a „Buda halála“-ban; itt valami elemibb szerkesztési elv érvényesül — ha ugyan szerkesztési elvnek egyáltalán nevezhető: — valami a lét őselemi ütemével rokon, azzal együttlítettó ritmus, az idő folyásának s benső életünk árjának-apályának örök hullámzása, amit egyaránt kifejez a hexameterrek szüntelen habverése, s az egymásra következő hősi és gyöngéd jele netek nagyobb és mélyebb ívű váltakozása. Mintha maga az idő, az élő hajdankor, a letűnt századok árja hömpölyögne, hátán ragadva mind ezeket a nagyszerű és tündöklő képeket, s együtt tükrözve égi és földi tüneményeket, harcosok kavargását, felhők örvénylését, máglyák és alkonyok tűzvészét, lánykeblek s hóhalmok, lányarcok s friss rózsák, lány szemek és csillagok ragyogását. Utánozhatatlan és fölülmulthatatlan metaforikus és asszociatív teljességgel él ezekben az eposzokban a kozmosz.

Jelzők, hasonlatok, allegóriák, metaforák, megszemélyesítések mind e Vörösmarty lelkében élő teljesség költői visszaadását szolgálják. Nincsenek nála henye ékítmények, öncélú stílus-remeklések; minden a kifejezés igazságáért, a hatalmas látomás méltó közléséért van. S éppen itt, ebben a stílusban nyilatkozik meg leginkább Vörösmarty lelkének mérhetetlensége, kozmikus aránya. Egy-egy képet olykor kibont, színei, légköre teljességében állít elénk; de nem jellemez, nem fest vele, hanem a mindenségből valaminő rokon jegyük révén együvé asszociált, szinte együvé rántott dolgok együttes hatásának szuggesztióját ontja ránk. „Cserhalom“-ban például, ahogy Kődör beszél Árboczhoz a fogoly Etelkéről:

Szép a hattyu, midőn távol honjának egéből
Csendesen érkezvén idegen tő partjain ül le.
Ott az özönt könnyű lebegése hasítja s leszállnak
Hold és csillag ezüst sugarakkal játszani hozzá.
Ó Bőngér fia, boldog vagy, szebb a te leánykád
S nem feketébb, mint a hattyúnak tollai, keble.
Kár, hogy könnyet ereszt; de te Árbocz menj letörölni
A bús lány könnyét: ferrő az, elégeti arcát.

Vagy „Eger“-ben, ahogy a török követ érkezéére fölriadnak

A nyugvó katonák, valamint nagy darvak az agg tó
Partjainál ülven, ha fenyíti veszély jele őket.
Mind felrobbannak, szavaiktól zeng az egész tó.

Máskor épp a vakmerő tömörségben, a metafora tömör szemléletességében rejlik szuggesztív ereje. Az Egert ostromló Hanivárt „messze lekisérték denevér szárnyakkal az ónok”, „a kibukó holdnál suttogva repültek utána”; Bornemisza Gergely úgy üzi Arszlánt, mint „éjjeli felhő a lebukó holdat”; vagy ahogy Leila megsimogatja apját, a vén Ülemánt, „a szép kéz forró hava téli arcain elsiklott”; Vidin sisakja alatt „nagy szeme mirt véres csillag tündöklök”, Lehel öldöklő fegyvere „mint a vérbe borongó nap, megvillan néha” a „Zalán”-ban. S ez a tűzijáték ki nem fárad, meg nem szűnik, „Zalán” tiz hosszú enekén s a kisebb eposzok sorozatán át ontja remekléseit e pazar képzelet, nemcsak a világ teljességét szuggerálva, hanem azt a sajátos, nehezen megfogalmazható tragikumérzést is, mely a kozmoszba állított ember magányából fakad. Nem volna nehéz e műveiből a föl fölbukkanó, újra meg újra visszatérő, stereotip képek, hasonlatok egész rendszerét állítani össze: ahogy a gyöngéd ifjú nő, az eposzról eposzra visszatérő Perczel Etelka-reinkarnáció nyomban a hajnal s a fakadó rózsza képzetét idézi föl benne, hogy a tömött had látványa fölébreszti egy zúgó, megindult erdőség képét, ahogy a földi harchoz a felhők mennyei csatája társul, a „Zalán”-nak abban a nagyszerű jelenetében például, ahol Hadúr leszál s elúzi az Ete ellen tusakvó Ármányt s ahol a viharos alkonyati kép egyszerre életet ad az egyébként csekély hitelű és mesterkéltséges eposzi mitológiának:

Gyorsan előragyog a felső levegő határból,
Villámsujtásként látszik nyoma s messze világos.
A tájék, melyen földrázó fegyverivel megy.
Nap ragyog arcában, de szemölde haragra hűzódik.
Kalpagján magasan szikrázik szép lobogója
És hamvas kacagánya körét aranyozza verőfény;
Kardja pedig nyugaton végig csillámlik. Előtte
Elkomorúl a Réim s besötétül csalfa világa.
Barnás fellegeit bajosan burkolja magára,
Messze kinyújtja setét dárdáját, s zúg, morog és fut.
Hasztalan üt, nem villámlik dárdája kezében
S a mint csillámló kardjával ráver az isten,
Megszakad a sűrű fellegruha rémes alakján,
Búsán folynak alá barnás felhői, utána
A rongyolt árnyék s hitvány dárdája lebegnek...

Ezt az egész világot az Éj ringatja mérhetetlen ölében; az éjszaka, a valóság, melyben a fiatal Vörösmarty dolgozni szeretett s műveit írta, és a másik, a mítikus Éj, a „Zalán” előhangjának; a „Csongor és Tünde” ötödik fölvonásának Éje, az időtlen öslét, melyből előmerül az élet, az idő, a történelem, az ember, hogy annyi kiírthatatlan vágy anynyi küzdelme és szenvedése után végül még emléke is eltűnjék;

Fáradtan ösvényikből a napk
Egymásba hullva összeomlanak:
A Mind enyész és végső romjain

A szép világ borongva hamvad el;
És ahol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek.
Kietlen, csöndes lény nem lakta Éj.

Minden, ami a világban tovasikló, elfutó, suhanó, ezt a környörtelenül iramló időt idézi vagy jelképezi: az éjszaka csöndjének mélyéről a múlt idő folyamárja zúg a költő felé. „Küma lefoly s napokat viszen el folytában, örökre — Elvesztett napokat, hullt gyöngyeit a nagy időnek”; és:

Lassan az éjfél is leborul, kiteríti ijesztő
Szárnyait és susogó rémek röpdősnek alakján.
A kisdud patakok lassú csörgéssel erednek,
Harsog az országos Duna, tétova felszedi őket
S a folyamok vizeit s iszonyúra nevelked.k árja.
Száz ragyogó szemmel belenéz a mennyei térség,
Nem szűnik ő, lemegy a tengerhez veszni, veszendő
Habjaival lemegy a nagy idő, hogy vissza ne térjen.

Ezt az örök áradást a nyelv csodálatos, hol méltóságosan zengő, hol háborgó tengerként zúgó, hol szelíden elsimuló zenéje kíséri. Zene, melyből olykor a mulandóságnak ugyanaz a melankóliája, az elérhetetlen boldogságnak ugyanaz a nosztalgiája árad, mint a harcok, öldöklések, pusztítás véres képei közt megjelenő törekeny lányok alakjából. Van valami ittasság, fölszabadult szárnyalás benne, mintha egy minden terhét, kötöttségét levetett lélek dalolná, az anyag, a nyelv tiszta szellemét bírva szóra; máskor meg valami mély, elemi, a szavak jelentésén túli mélységekből fölfakadó panasz, mint a rémulten, fátyoltalanul menekülő szép török lányról szólva „Eger”-nek ebben a minden értelmi tartalomtól függetlenül gyönyörű sorában: „Leila és Ulemán! Ulemán! rebbeg ajka. Örömmel — Omlik elébe az ősz”; vagy „Zalán” Hajnát üldöző tündérének ebben a szinte lekottázható fölkiáltásában: „Hajna, te futsz, ó Hajna, kiért elhagytam az ékes — Hajlékot dél fényes egén” ... Sehoh a magyar nyelv többé — kivéve „Csongor”-t — ezt a spontán, természetes, éteri zengést el nem éri, soha ilyen sorokban nem zendül többé: „De Zenedő az elandalodót fölemelte szavával”, „Rózsánál rózsább, gyönyörűbb valamennyi gyönyörnél”, „Mormola, mint ridegen bolygó bika mormol az éjben”, „Völgy és hegy remeg, a nap, hold és csillagok ingnak”, vagy ebben a diadalmas dobpergésben: „Cserhalom, a te tetőd diadalmak büszke tetője”.

Hatalmas ihletének szüksége volt valaminő széles mederre, amelyben kiáradhat. Ezt a medret találta meg Vörösmarty az eposzban. Végbement a csoda: a nagyszerű kozmikus folyam fáradhatatlanul sodorta a kiapadhatatlan képeket, ontotta kiapadhatatlan zenéjét; úgy tetszett, mintha a költő, végtelen sóvárgásával, olthatatlan nosztalgiájával valóban beléomolhatnék a mindenségbe. De végülis csak a mulandósággal, az enyészettel találkozott. A második nagy hősköltemény, mely valahová a magyarság őshazájába vezetett volna, pusztá terv maradt csupán; mindössze két töredéke készült el: „Magyarvár” és „Rom”. S a

„Rom”-ban már föltűnnek a „Csongor” filozófus-költőjének vonásai. Mindenestül rege volna e mű, vagy van a regének mélyebb jelentése is? Valószínűleg. Az elmúlás istene, a részvétlen idő irtalmas is tud lenni a sors és szerelem-üldözte ifjúhoz; álmokat, illúziókat ad neki. De sohasem érzük be álmainkkal. Ahelyett, amink van, mást, többet akarunk, azt, ami nem a miénk; s elvesztjük közben azt is, ami a miénk volt. Ez már a férfi Vörösmarty fanyar életbölcseletének előhangja. „Egész világ nem a mi birtokunk”.

Töredék maradt „Délsziget” is. „Zalán”-ban már föltűnt a fürdő Hajnát meglepve tündéerként a hőse, kezében a varázsos sípval, mely

Zenge pedig csalogány s tarkás pintyőke szavával,
Elsie ő dörgés morajával s a fene tigris
S kölykeikért sívó vad oroslán durva zajával,
Melybe ha fűtt, retentő volt, vagy gyenge varázsló,
Mely futtában elállítá a gyorsan iramlót,
S álló: mozdított, a mint szándéka vezérlé.

A tündér „Délsziget”-beli utóda a világ minden hangját beleszorítja sípjába, hogy tökéletes legyen, akár a Vörösmarty nyelve és képzelete; olyan mindenre képes, földet-eget birtokló, mindenséget mozgató, mint ez a költészet. De Hadadúr mégis elveszíti Szüdelit és Hajna is elfuthat a tündér elől. „Délsziget” abbamaradt, talán azért, mert Vörösmarty számára immár folytathatatlan volt. Ahol az eposzok hömpölygéséből igazi emberi arc ütökzik elő: tragikummal eljegyzett arc. A féltékenységében feleséggyilkos Ugodé, akinek „esze sirja fölött” tettének emléke virraszt s aki „mint bolygó rém jó mult boldogsága falához”. A „Két szomszédvár” Káldoráé és Tihamérjáé, akiknek szívében a bosszú örülete tombol. Vörösmarty harmincadik éve körül jár, lendülete meghiggad; kezd hontalanná lenni a kozmoszban a költő. Visszatér a földre és találkozik az emberekkel. Életének egy szakasza bezárult, pályájának egy korszaka végétért.

Minden országot bejártam,
Minden messze tartományt,
S a ki álmaimban él,
A dicsőt, az égi szépet
Semmi földön nem találtam.
Most mint elkapott levél,
Kit süvöltve hord a szél,
Nyugálan vagyok magamban.

Van egyáltalán boldogság a világon? Ideje, hogy útnakindítsa Csongort a válaszáért.